

ANTİK YUNAN FELSEFESİNDE MÜZİĞİN ETİK VE SAFLAŞTIRICI GÜCÜ

Ethical and Purifying Power of Music in Ancient Greek Philosophy

Dr. Öğr. Üyesi Rifat Vedat YILDIRIM

Başkent Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Dr. Öğr. Üyesi, Ankara, Türkiye, rvyildirim77@gmail.com
Hacettepe Üniversitesi, Geleneksel Türk Müzikleri Doktora Öğrencisi, Ankara, Türkiye, rvyildirim77@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
26.01.2022

Kabul/Accepted:
06.03.2022

Sayfa/ Page:
246-255

mecmua.1063268

Öz

Hamâmizâde İsmail Dede Efendi özel meşk defterine, “Musiki ahlak-ı beşeri tasfiye eden bir ilm-i şeriftir.” diye yazdığımda belki de yüzlerce yıl öncesinden gelen bir gelenekle bunu dile getiriyordu. Müziğin pek çok özelliğinden insan üzerindeki pek çok etkisinden bahsedilir, bunlardan biri de insan ahlakı üzerindeki saflaştırıcı gücü ve hatta doğrudan ahlakî etkisidir. Müziğin bilimsel bir yönü olduğu yadsınmaz. Müziğin, felsefi açıdan bakacak olursak, “estetik” kaygılar güden bir etkinlik olarak aynı zamanda “etik” ile ilgili, belki de ahlakî demek daha yerinde olabilir, bir amaç doğrultusunda da işlevselliğinden bahsedilebilmektedir.

Yunan filozofları müziğin sadece hoş bir eğlence olmadığına, aynı zamanda belirli insan davranışlarını da ortaya çıkarabileceğine inanıyorlardı. Belirli duygusal ve ruhsal özelliklerle ilgili bir mod sistemi geliştirmişlerdi. Her mod ihtiva ettiği sesler ile belli mizaç ve duyguları karakterize ediyordu. Pythagoras’un takipçileri ve sonrasında Platon ve Aristo, müziğin bu ahlakî gücünü sadece modlara değil müzikal ritme de atfetmişlerdi. Platon, Aristo ve Aristoksenes modlar ve ritmik elementlerle beraber müzik icrasında seçilen enstrümanların da etkili olduğundan bahsetmişlerdir.

Bu noktada müziğin dönüştürücü etkisinden bahsetmek gerekir. İlahi ahengin somutlaşmış, cisimleşmiş ve duygulara hitap eden tezahürü olan müziğin, ruhları dönüştürme etkisine de sahip olduğu düşünülüyordu.

Bu çalışmanın konusu Eski Yunan felsefesinde müziğin ahlakî dönüştürücü ve saflaştırıcı etkisi olacaktır. Çalışmanın yöntemi, Eski Yunan filozoflarının söylemleri ve Yunan mitolojisi temel alınarak konunun tartışılması biçimindedir.

Anahtar Kelimeler: Müzik, ethos, etik, physis, harmonia, katharsis.

Abstract

Hamâmizâde İsmail Dede Efendi wrote in his private meşk notebook, “Music is a science that purifies human morality.” When he wrote, perhaps he was expressing this with a tradition from hundreds of years ago. Many features of music and its effects on people are mentioned, one of which is its purifying power and even its direct effect on human morality. From a philosophical point of view, an artistic activity that has a scientific aspect, music, or an activity that has "aesthetic" concerns, can also be said to be related to "ethics", perhaps morally, and its functionality in line with a purpose.

Greek philosophers believed that music was not just a pleasant pastime but could also elicit certain human behaviors. They had developed a mode system related to certain emotional and spiritual traits. Each mode characterized certain temperaments and emotions with the sounds it contained. The followers of Pythagoras, and later Plato and Aristotle, attributed this moral power of music not only to modes but also to musical rhythm. Plato, Aristotle and Aristoxenes mentioned that the instruments chosen in music performance are also effective along with the modes and rhythmic elements.

Music, the embodied, and emotional manifestation of divine harmony, was also thought to have the effect of transforming the souls.

The subject of this study will be the moral transformative and purifying effect of music in Ancient Greek philosophy.

The method of the study is to discuss the subject based on the discourses of Ancient Greek philosophers and Greek mythology.

Keywords: Music, ethos, ethics, physis, harmony, catharsis.

Atf/Citation: YILDIRIM, R. V. (2022). Antik Yunan felsefesinde müziğin etik ve saflaştırıcı gücü. *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 7(13), 246-255

Sorumlu Yazar/Corresponding: Dr. Öğr. Üyesi Rifat Vedat YILDIRIM

Çatışma Beyanı/Conflict Statement: Makalenin yazar/yazarları bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Giriş

Antik Yunan felsefesinde müziğin ahlakî ve saflaştırıcı kudreti üzerinde düşüncelerin belirtileceği bu yazının ana savı için, Antik Yunan felsefesindeki ahlak ya da ethos kavramının physis'e uygun davranmak, physis'e uyumlanmak olduğundan (yani erdemli bir hayat için physis içinde ona ters düşmeden ve onun uyumuna uyarak yaşamak) yola çıkılmıştır. Müziğin de sonsuz uyum (harmonia) barındıran yapısından dolayı, müziğin kişiyi physis'e uyumlu hale getirerek onun ethos'unu saflaştırma (katharsis), onu erdemli bir yaşama sevk etme kudreti olduğu, bu yazının savını oluşturmaktadır.

Bu nedenle Antik Yunan felsefesinde müziğin ahlakî ve saflaştırıcı etkisi üzerinde söz söylemeden önce Antik Yunan felsefesi içinde ahlakın yerini belirlemek gerekmektedir. Bunun için de öncelikli olarak Antik Yunan'daki "ethos" kavramı üzerinde durmak lazım gelir. Aristoteles bilimlerini üçe ayırır: Theoria (bilmek), praxis (yapmak) ve poiesis (imâl etmek). Theoria yani bilmek ediminin özünde dünyayı bilmek, doğayı (physis) anlamak ve doğanın içindeki nesnelere bilmek/anlamak ve bu nesnelere birbirleri arasındaki ilişkileri anlamak yatar. Praxis yani yapma/etme edimi ile kastedilen birincil olarak "politika"dır. Ancak bu politika ile kastedilen siyasetten değil, toplumsal sorumluluk alabilme, dünya olayları ile ilgilenme, haklar ve yükümlülüklerin farkına varabilmektir. Praxis'in ikinci bileşeni ise "ethika"dır. Ethika'dan kastedilen de insanın sorumlulukları, hayatın anlamı, insanın hayattaki yeri üzerine tartışmaktır (Ethika'nın türediği ethos sözcüğünün anlamı ise şahsiyet, sorgulamak, akletmektir). Poiesis yani imâl etmek/üretmek edimi aslında physis'i (doğa için Grekçe physis sözcüğünü kullanmak daha uygun olacaktır) biçimlendirmek olarak da anlaşılabilir. Bu noktada physis ile ilgili birkaç söz söylemek yerinde olacaktır. Eski Yunan düşüncesinde physis kutsal ve kendi içinde bir anlamı olan bir varlıktır. Physis, bilgedir, adildir, güzeldir. Bu nedenle physis'i anlamak ve ona uygun yaşamak "poiesis" in de amacının altında yatar. Bu nedenle doğa sözcüğü tam olarak physis'i karşılamamaktadır. Physis'e uygun yaşamak için uygun nesnelere üretmek de poiesis içindedir. Theoria, praxis ve poiesis'i birbirine bağlayan kavram yine physis'tir. Theoria, physis'i anlamak, praxis akletmek, poiesis physis'e uygun yaşamak için üretimde bulunmak ise Aristo'ya göre ethos'a ulaşmak, erdemli hayat (saf hayat – pure life) ile yani physis'e uygun yaşamak ile mümkündür. Bu noktada physis'in üzerinde durmak uygun olacaktır.

1. ESKİ YUNAN FELSEFESİNDE PHYSIS

Physis (φύσις) kelimesi, phyein (φύειν) "büyümek", "görünmek" köküne dayanan bir isimdir. Homeros Yunancasında, kelimenin tam anlamıyla, belirli bir bitki türünün büyüme tarzı için kullanılır ("Physis," 2021).

Herakleitos'tan başlayarak, Sokrates öncesi felsefede, "büyüme", "oluş" etimolojisine uygun olarak physis, her zaman "doğal" gelişme anlamında kullanılır, ancak odak noktası köken, süreç ya da köken üzerinde olabilir. M.Ö. 6. yüzyılda, İyon Okulu'ndan başlayarak, kelimenin "Evren" ve "Doğa" anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Herakleitos, her şeyin arkasında değişmeyen ortak bir doğa olduğunu varsayar. Ancak Herakleitos böyle değişmeyen bir mahiyete bürünürken, değişen her şeyin arkasında değişmeyen bir öz olduğunu da vurgulayarak, her şeyin bir değişim halinde olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde Herakleitos'a göre her şey bir akış halindedir. Ancak tüm bu değişimin arkasında değişmeyen bir öz, bir tabiat olduğunu söyleyerek physis'in değişmeyen özelliğini vurgular (Gülen, 2016, s. 41).

Sofist geleneğinde, physis, özde var olan ve içsel olan biçiminde tahayyül ediliyordu. Bu bağlamda, physis öz veya hakikat veya varlık ile ilişkilendirilebilir (Gülen, 2016, s. 43). Sofistlerden Hippias, farklı insanlar arasındaki benzerlikler nedeniyle hayatın physis'e uygun olarak düzenlendiğinde daha adil ve evrensel olduğunu ve bunun sonucunda da insanların her zaman geçerli olacak kurallar dizisine göre, hatta bir düzen/kanun oluşturmadan da yaşayacaklarını düşündü (Gülen, 2016, s. 44). Bununla birlikte Protagoras evrensellik, hatta eşitlik düşüncesinin physis aracılığıyla kurulduğunu söylemektedir (Gülen, 2016, s. 50). Sofistlerin göreceli felsefi düşüncesi, tıpkı bilgi felsefesi ya da ahlak felsefesi söylemlerinde olduğu gibi varlık felsefesinde de ortaya çıkmaktadır. Ancak burada Hippias, bir anarşiden ziyade, dünyanın ve insanların zaten physis'e uygun düzenlendiğinden bahsetmektedir.

Bununla birlikte belki de bu yazının savını da destekleyecek biçimde Aristo Politika’da physis’e aykırı hiçbir şeyin asil veya iyi olmadığını iddia eder (Lockwood, 2005, s. 23). Hatta Aristo’nun aklında “etik bir ideal” olarak physis kavramı vardır (Lockwood, 2005, s. 23).

Aristo, Metafizik’te physis’i şu şekilde tanımlar (Aristoteles, 1996, 241-242):

“Doğa şu anlamlara gelir: 1) Büyüyen şeylerin meydana gelişi: Örneğin "physis"’in y’sini birinin uzun olarak telaffuz etmesinde olacağı gibi. 2) Büyüyen şeyin kendisinden çıktığı ilk öge. 3) Her doğal varlıkta, bu doğal varlığın özü gereği sahip olduğu ilk hareketin ilkesi. Bir varlığın kendisinden başka bir varlıkla teması ve doğal birleşmesi yoluyla veya embriyonlarda olduğu gibi onunla organik olarak yapışık bir halde bulunması sonucunda kazandığı büyümeye, doğal büyüme denir. Doğal birleşme, temastan farklıdır; çünkü bu sonuncu durumda, temasın kendisinden başka bir şeye ihtiyaç yoktur. Oysa doğal birleşmede her iki varlıkta bir ve aynı olan bir şey vardır ki bu şey basit bir temas yerine gerçek bir kaynaşmayı meydana getirir ve varlıkları nitelik bakımından olmamakla birlikte, nicelik ve süreklilik bakımından tek bir şey kılar. 4) Doğa, aynı zamanda, herhangi bir yapma nesnenin kendisinden yapıldığı veya kendisinden çıkacağı ilk madde anlamına gelir. Bu ilk madde, formdan yoksun olan ve kendisini kuvve durumundan çıkaracak bir değişmeye uğrama gücüne sahip olmayan bir şeydir. Örneğin tuncun, heykelin ve tunctan yapılan şeylerin; tahtanın, tahtadan yapılan şeylerin vb. doğası olduğu söylenir. Çünkü bu öğelerden hareketle yapılan her varlıkta, ilk madde varlığını sürdürür. Doğal şeylerin öğelerinin de -bu öğeler olarak ister Ateş, ister Toprak, ister Hava, ister Su, ister başka herhangi bir benzeri ilke, ister bu öğelerden birkaçı veya nihayet ister onların tümü kabul edilsin- bu anlamda onların doğaları oldukları söylenir. 5) Doğa, ayrıca doğal şeylerin tözü anlamına gelir.”

Ancak Aristo’nun bunlardan farklı physis tanımlamaları da mevcuttur. Physis’i, “salt physis”, “etik physis” ve “olağan/evrensel physis” olarak ayırmıştır. Aristo’nun bu ayrımı etik içinde insan doğasını konumlandırmak ve “iyi” tanımı yapabilmek için “etik alışkanlık” savını ortaya atabilmek için yaptığı söylenir. Bu noktada Aristo’nun physis ayrımı bu yazının konusunu merkezinde olmadığından üzerinde durmamak tercih edilmiştir. Bununla birlikte Antik Yunan filozofları arasında ve hatta bir filozofun kendi düşünceleri içinde bile physis ile nomos (doğa ile kanun/kural) arasında bir çatışma bulunduğu bilinmektedir. Aynı çatışmanın müziğin doğal düzeni ve bu doğal düzen içindeki kuralların açıklanmasında var olup olmadığı da tartışılabilir.

Physis kavramı, Antik Yunan mitolojisi içinde barındırdığı metaforik anlamlarla da bize bu konuda bir ufuk açabilir. Physis, öncelikle Yunan mitolojisinin Orfik geleneğinde görünen bir tanrıçadır (“The Goddess Physis”). Orfik geleneğinde Physis, hem doğanın kökeni hem de nesnelere doğal düzeni olan doğanın tanrıçasıdır (“The Goddess Physis”). Yani Physis, kendi içinde bir düzen temsilcisidir. Orfik gelenek, tanrıların soyağacına ilişkin daha ünlü Hesiod geleneğinden büyük ölçüde farklıdır, ancak Orfik geleneğinde Physis, ilkel bir tanrıça olan bir Protogenoi (İlk Doğan – First Born) idi. Gerçekten de Physis için alternatif bir isim Protogeneia’dır. Physis’in zamanın en başında, ebeveysiz olarak dünyaya gelmesi de bunu açıklayan durumdur. Ebeveysiz doğsa da tüm doğa ondan türetilmiştir. Daha önce belirtilen ve Physis’in kelime anlamı olan “oluş”, “büyüme”, “oluşma” bu şekilde kendi içinde tutarlı bir açıklama bulur (Physis, 2021). Physis’in düzeni temsil etmesi physis – harmonia ilişkisini anlamlandırma açısından önemlidir.

2. ANTİK YUNAN FELSEFESİNDE HARMONIA

Yunanca harmonia kelimesi, “menteşe, eklem, hatta omur” anlamına gelen harmòs terimiyle ilişkili olduğu bilinmektedir. Bu anlam itibarıyla uyumun farklı unsurları bir araya getirme ve birleştirme anlamına geldiğini düşündürmektedir. Benzer bir şekilde, Yunan dünyasında, Sokrates öncesi filozoflarından Herakleitos uyumu farklı güçlerin entegrasyonunun (gerçekliğin sürekli akışı, bir karşıttan diğerine geçişler yoluyla) sürekli değişen bir sonucu olarak değerlendirmiştir (Marisi, 2020, s. 11).

Stakhov (2014, s. 3337), Shestakov’dan yaptığı alıntı ile “*estetik doktrinlerin tarihi, harmonia anlayışının çeşitli türlerini ortaya koymaktadır*” der ve buna ek olarak harmonia’nın doğanın ve kozmosun doğal yapısını, bir insanın fiziksel ve ahlaki dünyasının güzelliğini, sanat eserlerinin yapım ilkelerini ve estetik algı yasalarını ifade ettiğini belirtir. Stakhov aynı zamanda harmonia’yı matematiksel, estetik ve artistik harmonia olarak sınıflandırır (Stakhov, 2014, s. 3337).

Matematiksel harmonia, uyumun -harmonia’nın- matematiksel olarak anlaşılması olarak algılanır. Bu

anlamda uyum, parçaların birbiriyle ve parçanın bütünüle eşitliği veya orantılılığı olarak anlaşılmaktadır. Stakhov (2014, s. 3337) harmonia'nın Büyük Sovyet Ansiklopedisi'ndeki tanımını şu şekilde verir: “*Harmonia, parçaların bütünüle orantılılığı, nesnenin çeşitli bileşenlerinin tek bir organik bütün halinde birleşmesi. Harmonia'da, içsel düzen ve varlık ölçüsü onun dışsal tezahürünü yapılandırır.*”

Estetik harmonia, harmonia'nın matematiksel anlayışının aksine, estetik anlayış sadece niceliksel değil aynı zamanda niteliksel ve şeylerin içsel doğasını ifade eder. Estetik bir değerlendirme ile estetik deneyimlerle ilişkilendirilen estetik harmonia'dır. Bu tür bir harmonia en açık şekilde doğa güzelliğinin algılanmasında kendini gösterir.

Sanatsal harmonia, harmonia -ahenk- ilkesinin sanatın kendi malzemesinde gerçekleşmesidir. En önemlisi, matematiksel harmonia'da verilen argümanlardan harmonia'nın sadece matematik ve bilimle değil, aynı zamanda sanatla da ilgili evrensel bir kavram olduğu çıkar.

Pythagoras'dan beri müziğin matematikçilerin ilgisini çektiği ve müzikle ilgili matematiksel kuramlar üretildiği bilinmektedir. Bu kuramların ilki Pythagoras'ın ortaya attığı kuramdır. Pythagoras, yukarıda açıklanan harmonia türlerinin birbirleri ile ilişkisini açıklayan bir teori ortaya atmıştır. Pythagoras, ilk kaostan uyumlu ve düzenli bir kozmos doğduğunda, evrende yerleşik rasyonel bir düzeni tanımlayarak, kürelerin uyumu kavramını ilk tasarlayan kişiydi, denilmektedir (Marisi, 2020, s. 11). Ancak göklerdeki eşmerkezli küreler kavramı çok daha önce Anaksimandros'un felsefesinde ortaya çıktığı ve daha sonra, 26 küre olarak bir sistem öneren Eudoxus tarafından yıldızların ve gezegenlerin birleşik hareketlerini açıklamayı amaçlayan matematiksel bir model olarak geliştirildiği bilinmektedir (Capleton, 2001, s. 26-27).

Harmonia teriminin Pythagorasçılığın anahtar sözcüğü olduğu söylenir. Kelime anlamı itibariyle yukarıda da belirtildiği gibi harmonia ilk olarak şeyleri birbirine tutturma, oturtma, şeyleri tutturan çivi, bir alete farklı gerginlikte teller takılması ve gam demektir (Guthrie, 2011, s. 230). Pythagoras ve takipçilerinin, sayıların evrenin ve tüm tezahürlerinin temeli olduğunu düşündükleri bu nedenle, nesnelere ve olaylar arasındaki matematiksel ilişkileri keşfetmenin, birbiriyle uyumlu ilişkiler (harmonia) içinde olan evrenin gizli yasalarını bulmanın yolu olduğuna inandıkları bilinmektedir (Marisi, 2020, s. 11). Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Pythagoras, harmonia kavramını sayısal olarak ele almıştır.

Harmonia'nın müzikteki anlamı M.Ö. erken beşinci yüzyılda yerleştiği söylenmektedir (Guthrie, 2011, s. 230). Pythagorasçıların sayıyla eş tuttuğu harmonia'nın müzikte bu anlama geldiği Aristo'nun kürelerin harmonisi kuramlarını açıklaması sayesinde bilindiği söylenir (Guthrie, 2011, s. 230) [Fakat Aristo'nun, Metafizik'te sayılara dayalı kozmik uyum fikrini tümüyle reddettiği ve Pythagorasçıların sayıların ve uyumların göğün özelliklerine ve bölümlerine ve onun bütün düzenine sahte bir şekilde uyarlanmasıyla meşgul olduklarını kabul ettiği bilinmektedir (Capleton, 2001, s. 27).]

Aristo'nun söz konusu Metafizik'teki ana metnine bakacak olursak şu ifadelerle karşılaşırız (Aristoteles, 1996, s. 99-100):

“Bu filozofların çağdaşı olan, hatta onlardan önce gelen ve matematiğe kendilerini veren ilk insanlar olan, Pythagorasçılar diye adlandırılan kişiler, sadece bu disiplini geliştirmekle kalmamışlar, aynı zamanda onun içinde yetiştiklerinden matematiğin ilkelerinin her şeyin ilkeleri olduğunu düşünmüşlerdir. Bu ilkeler arasında sayıların, doğaları gereği ilk (şeyler) olmalarından, var olan veya varlığa gelen şeylerle, sayılar arasında birçok ve onlarla Ateş, Toprak ve Su arasında olduğundan daha fazla sayıda benzerlikler bulunduğunu gördüklerini düşünmelerinden (çünkü onlara göre sayıların filanca özel biçimi adalet, diğeri ruh ve akıl, bir diğeri uygun zamandır. Hemen hemen diğer bütün şeyler de aynı şekilde, sayısal olarak ifade edilebilirler), ayrıca müziksel skalaların değişim ve oranlarının sayılarla ifade edilebilir olduğunu gördüklerinden; böylece tüm diğer şeylerin doğaları bakımından sayılara benzer görünmesi, sayıların ise kendilerine doğanın bütününde ilk şeyler olarak görünmelerinden dolayı Pythagorasçılar sayıların öğelerinin, her şeyin öğeleri olduğunu ve bütün göğün bir ahenk ve sayı olduğunu düşünmüşlerdir.”

Aristo, Metafizik adlı eserinde şu ifadelerle yer vererek hem Pythagorasçıların göksel harmonia, matematik ve müzik arasındaki ilişkilendirmelerini açıklar hem de bu açıklamaya karşı olduğunu

belirtir (Aristoteles, 1996, s. 607):

“Onlar ayrıca Alpha harfi ile Omega harfini birbirinden ayıran uzaklığın flütte en pes nota ile en tiz notayı birbirinden ayıran uzaklığın aynı olduğunu ve bu son notanın sayısının, göğün tam uyumunu teşkil eden sayıya eşit olduğunu söylemektedirler. Ancak ezeli ebedi varlıklar arasında bu tür benzerlikler tesis etmek veya keşfetmek kolaylığından kaçınmak gerekir. Çünkü oluşa tabi olan şeyler içinde bile bu tür şeyler ancak zorlukla yapılabilir.”

Bu ifadeye çeviren Alfa ile Omega arasındaki harf uzaklığı ile ilgili olarak düştüğü notta bu uzaklığın 24 olduğunu yani en pes sestem en tiz ses kadar sesler 24 nota ile gösterildiğini belirtmektedir. “Göğün tam uyumu” ifadesi şüphesiz Pythagorasçılarının göksel kürelerinin uyumu öğretisine yapılan bir gönderme olduğu da söylenmektedir (Aristoteles, 1996, s. 607).

Guthrie (2011, s. 230), Platon’un şu ifadesinin Pythagoras’ın düşüncesini desteklediğini belirtir: “onlar işitilebilir uyumlu seslerdeki sayısal ilişkileri aradılar.” Çünkü Platon’un, tanrının göksel küreleri düzen, ölçü ve dengeyi gösteren belirli matematiksel oranlara göre (1:2, 3:2, 4:3, 9:8) düzenleyerek evreni yapılandırdığını kabul etmesi de önemli bir husustur (Marisi, 2020, s. 11).

Guthrie (2011, s. 230), evreni sayılarla açıklamanın bizzat Pythagoras’ın yaptığı önemli bir keşfin geliştirilmesi olduğu konusunda uzmanların genelde fikir birliğinde olduğunu belirtir. Pythagoras’ın müzikteki temel aralıkların basit sayısal oranlara karşılık geldiğini keşfetmesinin ve oktavdaki sesler arasındaki ilişkiler için sayısal oranlar bulmasının önemli bir başarı olduğu ifade edilir (Guthrie, 2011, s. 231).

Platon, önce Pythagoras tarafından ortaya atılan ve daha sonra Philolaus tarafından geliştirilen bir teoriyi hatırlatarak, aynı oranların temel müzik aralıklarını (sırasıyla oktav, beşli, dördü ve ikili) oluşturmasının bir mesele olmadığını savunmaktadır. Platon için müzik, seslerin ve sessizliği uyumlu bir şekilde organize edilmesidir. Bundan dolayı Platon’a göre, kozmosun uyumlu bir şekilde organize edilmiş göksel küreler tarafından yaratılması analogisinden hareketle müzik de tüm evrenin küçük ölçekli bir işitilebilir modelini temsil eder (Marisi, 2020, s. 11).

Guthrie’nin (2011, s. 233), Burnet’tan aktardığına göre, Helenistik çağa kadar modern anlamda armoni diye bir şeyin olmadığı, harmonia’nın akort, gam ve oktav anlamına geldiği ve Klasik Yunan Müziği’nde akorların kullanılmadığı melodik bir müzik olduğu söylenmektedir. Yani Pythagoras’ın ve çağdaşlarının belli aralıkları uyumlu olarak nitelendirirken melodik ilerleyişi kastettikleri, bununla birlikte önemli olan hususun bu üç aralık, yani oktav, dördü ve beşlinin herhangi bir gamı ya da besteyi kuran ana öğeler sayıldığı da belirtilmektedir. Bu nedenle, Antik Yunan müzik teorisini incelerken bir harmonia’nın armoni olmadığını göz önüne almak gerekir, denilmektedir.

Guthrie (2011, s. 231-232), Pythagoras’ın harmoni yasasının kaynağını şu alıntıyla belirtir:

“Müzikle ilgili buluşu Pythagoras’a atfeden en erken pasaj Porphyrios’un Ptolemaios’un Müzik Kuramı/Uyum Bilgisi üstüne yorumunda yer alır. ‘Heraklides müziğe giriş kitabında şöyle yazar Ksenokrates’e göre Pythagoras bir niceliğin başka bir nicelikle karşılaştırılmasına dayanmalarından dolayı müzikteki aralıkların da zorunlu olarak sayıya dayandığını keşfetti. Ayrıca hangi koşullarda aralıkların uyumlu ya da uyumsuz olduğunu ve genelde bütün uyum ve uyumsuzlukların kökenini araştırdı.’”

Yine Guthrie (2011, s. 232), lir çalgısının tellerinin akort edildiği sesler ile sayılar arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklar:

“Bu çağda müziğin sayılarla ilişkisini Burnet basitçe açıklar. Yedi telli lirin dört teli sabit aralıklarla akort ediliyordu: en dıştaki iki telin arası oktav aralığıydı, ortadaki telle en pes tel arasında dördü aralık vardı (yani ortadaki telle en pes tel arasında beş aralık bulunuyordu) ve dördü aralıkta kullanılan telle hemen yanındaki tel arasında bir ses olurdu. Böylece bu dört tel Yunanlıların uyumlu saydığı üç aralık oluşturuyordu: oktav, beşli ve dördü ayrıca iki orta tel arasındaki aralık bir sestü kalan tellerin akordu istenen gama göre değişiyordu.”

Harmonia kavramı Pythagoras Okulu’nda merkezi bir yere sahiptir, ancak kavramın ilk anlamı metafiziksel, denilmektedir. Harmonia, Pythagorasçılar tarafından zıtların birliği olarak düşünülmüştür (Fubini, 2014, s. 62). Yine Fubini (2014, s. 62), Philolaos’tan şu aktarımı yapar: “Armoni yalnızca zıtlardan doğar, çünkü armoni karşıt terimlerin birliği ve çelişik öğelerin

uzlaşısıdır.” Aristo hem *Politika*’da hem de *De Anima*’da Pythagorasçıların armoni hakkındaki görüşlerinin ruha kadar genişletilebilir olduğunu söylemektedir (Fubini, 2014, s. 62).

Pythagorasçılar ayrıca insanların yaşamlarını yıldızların yaşamlarıyla eşleştirmişlerdi. İnsanların, yıldızların dinginliğini kendi ruhlarına yansıtabileceklerini düşündüler. Ancak, şiddetli bir tutku veya içsel bir psikik çatışma ruhlarını alt üst ettiyse, insanlar kozmosun uyumuna (*harmonia*) geri dönmek için bir yolunu bulmalıdır, demektedirler. Daha önceki satırlarda da anlatılmaya çalışıldığı üzere, müziksel armoni evrenin uyumunu yansıtır, çünkü Pythagorasçılara göre hem gök cisimleri hem de müziksel aralıklar aynı matematiksel oranlar üzerine kuruludur; bu nedenle müzik, ruhun yetilerinin bozulmamış uyumunu yeniden sağlamak için etkili bir araç olarak kabul edilmiştir (Marisi, 2020, s. 12).

Bunların yanında *harmonia* kavramına mitolojik açıdan da bakmak farklı bir perspektif oluşturabilir. *Harmonia*, Antik Yunan mitolojisinde uyumun ve düzenin tanrıçasıdır. *Harmonia*’nın karşıtı olan ise düzensizliğin ve kaosun tanrıçası olan *Eris*’tir (“*Harmonia*,” 2021). *Harmonia* ve kolyesi metaforunda, *Harmonia*’nın kolyesi (kolye *Harmonia*’nın güçlerini temsil eder) onu taşıyan kişiye talihsizlik getirmektedir. İnsanlar sürekli bir uyum peşinde olabilirler ama sonsuz uyum içindeki *physis*’te yaşayan insanlar Prometheus mitinde cennetten (*Olympos*’tan) çıkarılınca artık kusurlu hale gelir. Yani kusurlu bir varlık olan insan uyumu (*harmonia*’yı) sürekli elinde tutamaz, tutmak isterse bunun bir bedeli olan talihsizlikle karşılaşır. Bu nedenle insanlar *Harmonia* ile *Eris*’in (düzen ve kaosun) dengesi/varlığı içinde yaşarlar. Çünkü kaos da evrenin bir parçasıdır. Aslına bakılırsa düzen ve kaos birbirinin zıddı olan bu iki kavramın varlığı da *physis*’in düzeni ve adaletini temsil eder, sadece düzenin (*Harmonia*’nın) varlığı da bir tür düzensizliktir ve belki de adaletsizliktir. Pythagorasçılarının düşüncesinde *harmonia*’nın zıtların birliği olarak kabul edilmesi de mitolojik açıklama ile paraleldir. Ve tüm bu mitolojik metaforları müziğe bağlayacak olursak, insanın ilahi düzenin temsilcisi olan müziği icra ederek kaos zamanlarında kendini düzene (*Harmonia*’ya) yaklaştırmaya ve bu şekilde kaosun getirdikleriyle başa çıkmaya çalıştığı söylenebilir (*Harmonia*, 2021).

3. PHYSIS VE HARMONIA ARASINDAKİ İLİŞKİ

Sofistlerin en kuvvetli mirasının *physis*’in normatif bir standart olarak benimsenmesi olduğu belirtilir (Barney, 2005). Hem Platon hem de Aristo, etik ve politika üzerine düşüncelerini insan doğası etrafında oluşturdular ve bunu evrenin ve ilahi olanın doğasıyla uyumlu olarak kabul ettiler, denilir (Barney, 2005). Daha sonra, Epikürçüler ve Stoacılar, iyi yaşamın, “beşik argümanında¹” hayvan davranışına başvurarak açıkladıkları, *physis*’e (*kata phusin*) uygun olarak yaşanan bir yaşam olduğunu savundular. Ancak bu filozofların, *nomos*’u ele alışları büyük farklılıklar gösterdi ve *nomos-physis* (kanun-doğa) tartışması, Sofistlerden sonra önemini yitirdi (Barney, 2005).

Zhmud (2018, s. 59), Philolaus’un *harmonia* ile *physis* arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade ettiğini söyler:

“Doğa ve uyum ile ilgili durum şu şekildedir: (1) sonsuz olan şeylerin varlığı ve doğanın kendisi, insan bilgisinden ziyade ilahi olanı kabul eder, ancak kozmosta bir araya gelen şeylerin varlığı, hem sınırlayıcılar hem de sınırsızlar, önceden var olmadıysa, bizim tarafımızdan bilinen şeylerin hiçbirinin olması imkansızdı. (2) Fakat bu başlangıçlar önceden var olduğundan ve birbirine benzemediğinden ve hatta birbiriyle ilişkili olmadığından, eğer bir *harmonia* (uyum) onlara gelmemiş olsaydı, her ne şekilde olursa olsun, onlara emredilmeleri imkânsız olurdu. Benzer şeyler ve ilgili şeyler ek olarak herhangi bir uyum gerektirmediği gibi, birbirine benzemeyen ve hatta birbiriyle ilişkili olmayan şeyler de eğer bir düzen içinde tutulacaklarsa, bu tür şeylerin bu tür bir uyumla birbirine bağlanması gerekir.”

Kısaca ifade etmek gerekirse Philolaus aslında sürekli şunu tekrar etmektedir (Zhmud, 2018, s. 59): “dünya düzenindeki her şey, *harmonia*’nın emrettiği sınırsız ve sınırlayıcılardan ortaya çıktı.” Yani

¹ Stoacıların ve Epikürçülerin savunduğu ve günümüzde “beşik argümanı” olarak adlandırılan fikir, henüz toplumla temas yoluyla bozulmamış bebeklerin davranışlarına dikkat ederek, orijinal doğal dürtülerimizi izole edebileceğimiz ve ilk doğal ilgi veya bağımlılık nesnelere ne olduğunu keşfedebileceğimizdir. Doğal olarak ilgili olduğumuz veya doğa tarafından bağlı olduğumuz nesne veya nesnelere insan iyiliğini belirlemenin temelini oluşturduğu genel bir ilke kabul edilirse beşik argümanı, insan yaşamının gerçek amacının ne olduğu sorusunu yanıtlamak için kullanılabilir (Tsouni, 2019, s. 123-124).

Philolaus'a göre harmonia'nın bir yaratıcı gücü bulunmaktadır. Bu ifade şu şekilde de yorumlanabilir, physis harmonia'da çıkar (sudûr eder).

Physis – harmonia ilişkisi mitolojiden de yardım alınarak şu şekilde açıklanabilir: Prometheus mitinin bir versiyonuna göre Olympos'tan çıkarılan insanlık artık eskisi gibi mükemmel (ideal) özelliklere sahip değildir. Ancak Olympos'tan çıktıktan sonra insanlar güzel, adil ve mükemmel olan physis içinde yaşamaya başlarlar. İnsanlık için physis'e uygun/uyumlu yaşamak onları tekrar Olympos'taki mükemmel hayatlarına yaklaştırır. Physis'in kendisi aslında uyumun kendisidir, kendi içinde harmonia taşır. Harmonia, düzen, uyum insanı physis'e, adil olana, yaklaştırır.

4. ANTİK YUNAN DÜŞÜNÇESİNDE MÜZİK-ETHOS İLİŞKİSİ VE MÜZİĞİN ARINDIRICI GÜCÜ

Bu noktada ilk olarak Antik Yunan'da müzik kavramının ne olduğunu tanımlama gereği doğmaktadır. Antik Yunan'daki müzik kavramının modern müzik kavramından farklı olduğu ve sınırlarının belirli olmadığı söylenir (Fubini, 2014, s. 62). Fubini Antik Yunan'daki müzik kavramını şu şekilde ifade eder: “Yunan dünyasındaki Musike, jimnastik ve danstan şiir ve tiyatroya kadar gidebileni o yüzden de hem müziğin hem şarkının dar anlamında kavrandığı bir aktiviteler karmaşası anlamına gelirdi.” Antik Yunan düşüncesinde müziğin bu kadar geniş bir anlamda kullanıldığı göz önüne alınarak müzik – ethos ve müziğin arındırıcı/saflaştırıcı özelliği üzerinde durulması gerekmektedir. Çünkü bu özelliği ile müziğin toplum içinde insan eğitime hizmet ederek ahlaki saflaştırabilme gücüne sahip olduğu düşüncesi ile de hareket edilebilir. Müziğin bu tanımı ve bu sosyal özelliği bu yazının teorik savını bertaraf edebilir. Ancak yine de filozofların ve teorisyenlerin düşünceleri takip edilerek sav desteklenmeye çalışılacaktır. Fubini (2014, s. 63) bu konuda şu ifadelerle yer verir:

“Bu bağlamda, müzikten ne anlaşıldığını netleştirmekte fayda vardır. Eğer Pythagorasçı Philolaos'un söylediği gibi sesler arasındaki ilişkiler sayılarla ifade edilebilirse ve eğer bu müzikal ilişkiler evrensel armoninin doğasını daha net ve açık bir biçimde ifade edebilirlerse, o zaman sesler arasındaki ilişkiler evrensel armoninin kendisinin modeli olarak alınabilirler. Müzik böylece ortaklaşa olarak anlaşıldığı şekliyle örtüşmesi gerekmeyen soyut bir kavrama dönüşür.”

Müziğin ethos ile ilişkisi hem Pythagorasçı düşüncenin içinde hem de mitlerin konusu dahilindedir. Pythagorasçıların düşüncesindeki durum harmonia konusunda bir miktar açıklanmıştır. Fubini'nin aktardığına göre, Plutarkhos, *De Anima* isimli eserinde Homeros çağına gönderme yapar ve Kentauros Chirone mitinden söz eder (Fubini, 2014, s. 62). Kentauros Chirone müzik, adalet ve tıp üstadıdır. Bu şekilde mitoloji üzerinden müzik – ethos – insan bedeni bağlantısı kişiselleştirilir.

Pythagorasçıların müzik öğretisi içinde önemli olan bir diğer kavram ise katharsis'tir. Pythagorasçılara göre müzik, insan ruhunun bozulmaya uğramış armonisini yeniden denge durumuna getirme kudretine sahiptir. Antik Yunan'da katharsis, arınma, ruhun ilacı anlamına gelir ve müziğin kathartik özelliği zıtların birlikteliği ve eşitliği anlamında harmonia kavramına bağlanır. Müzik – ethos birlikteliği için Pythagorasçılar, tüm evrenin uyumlu olduğunu, gök cisimlerinin hareketleri gibi insan ruhunun hareketlerinin de sayıların müzikal ilişkileriyle düzenlendiğini söylerler (Cozma, 1998, s. 2). Yine Cozma (1998, s. 2), Pythagoras'ın bu düşüncesini sekiz göksel kürenin hareketine eşlik eden “kürelerin müziği” düşüncesi ile de ilişkilendirdiğini, gök cisimlerinin hareket etmesi gereken tanrısal düzen ile müziğin insan ruhu üzerindeki esrarengiz etkisini açıklamaya çalıştığını, Pythagoras'ın takipçilerinden biri olan Archytas'ın da müzik dilinde evrenin sayısal özünün en önemli kanıtını gördüğünü söylediğini, müziğin matematiksel ve akustik yönünü genelleştirerek müzikte evrenin özü olarak kabul edilen sayıların yansımaları gördüğünü, ifade etmiştir. Daha sonra evrensel uyum yerine kozmos terimi kullanılmaya başlamıştır. Doğal düzen (physis'in düzeni), “uyum – kosmos”, bir bütün olarak “gökyüzünü, yeryüzünü, tanrıları ve insanları” içinde birleştiren bir “bağlayıcı”dır. Bu bağlayıcı ahlakî ve rasyonel duyuları içermektedir.

Pythagorasçıların -daha sonra Platon ve Aristoteles gibi- ahlakî gücü yalnızca “modlara” değil, aynı zamanda müzikal ritimlere de atfettikleri söylenir (Cozma, 1998, s. 3). Bu fikri Aristo, *Politika*'da dile getirir ve Cozma'nın (1998, s. 3) aktardığına göre bu durumu şu şekilde ifade eder: “Ritimler, modların yaptığı gibi değişir, bazıları ruhu yumuşatır, diğerleri onu sarsar ve ikincisinin hareketi ya daha kaba ya da daha zevkli olabilir.”

Bu noktada müzikal ethos teorisi ile ilgili mitolojik öğelerden de bahsetmek gerekmektedir. Bununla ilgili olarak kullanılan enstrümanların etik bir rezonansla duyuları ve anlamları harekete geçirdiği söylenir. Antik Yunan'da iki ana enstrüman olduğu söylenir: lir (bazen cythara), Apollo'nun enstrümanı, ethos'u simgeleyen enstrüman ve Dionysos kültürüne ait aulos (flüt), pathos'u simgeleyen enstrüman (Cozma, 1998, s. 3). Enstrümanların insana uygulanan ahlakî güçle bağlantılı olarak kullanımı hakkında Platon, Apollon ile Marsyas arasındaki efsanevi rekabeti hatırlatır – Apollon lir çalar, Marsyas ise flüt çalar – bu rekabet Apollon'un zaferiyle sona erer. Platon, flüt benzeri tüm çalgıların müziğini “Dionysos”a ait sayarak reddeder; bu tür enstrümanlar -ona göre- kaçınılması gereken ruh hallerini ifade ederler, yani dinleyicinin “ekstasis halini” tahrik edebilecek yoğun aşkın duyguları taşırlar. Aristo'nun metinlerinde de aynı ilkelerin görüldüğü söylenebilir. Özellikle modlar, ritimler ve enstrümanlar seçerken dikkat edilmesi gereken ilkelerden bahseder (Cozma, 1998, s. 3)

“Sanatın bu incelikleri arasında sadece ritimlerin ve şarkıların tüm güzelliğini hissetmek ve müzikle ilgili olarak hayvanların, kölelerin ve çocukların hissettiği bu fiziksel heyecandan daha karmaşık bir duyuma sahip olmak için gerekli olanı almalıyız. Flüt ortadan kaldırılmalıdır. Ahlakî bir araç değildir; rolü yalnızca tutkuları harekete geçirmektir.”

Plutarch'a atfedilen *De Musica*'da zaman zaman ethos teorisine atıfta bulunulur, ancak Platon ve Aristoteles tarafından açıklanan görüşlere yeni bir şey eklenmez. Aristo'nun öğrencisi olan Aristoksenus da müziğin etik ve arındırıcı gücüne inanmaktadır.

Platonik ve Aristocu etki, Aristoksenus'un bir takipçisi olan Cleonides'e (yaklaşık M.S. 2. yüzyıl) atfedilen Eisagoge Armonike incelendiğinde görülebilir. Cleonides müzikte üç tür karakterden bahseder (Wellesz, 1962, s. 52): (1) heyecan verici (διασταλτικόν), (2) iç karartıcı (συσταλτικόν) ve (3) yatıştırıcı (ἠσυχαστικόν). Heyecan verici karakterdeki müziğin trajedide ve benzeri şiirlerde kullanıldığı, iç karartıcı müziğin ağıtlardaki depresif karakteri veya aşkın tutkularını ifade etmek için kullanıldığı, yatıştırıcı karakterdeki müziğin de ruhun dinginliğini veya zihnin kaygısız ve huzurlu durumunu ifade etmek için ilahilerde kullanıldığı söylenmektedir (Wellesz, 1962, s. 53). Aynı ifadeler, Aristides Quintilianus'un *De Musica* (yaklaşık M.S. 1-2. yy.) isimli eserinde de mevcuttur, ancak burada sakinleştirici bir karaktere sahip müziğe (ἡθος ἠσυχαστικόν) ılımlı denir, çünkü ruhu dinginliğe (μόσην) götürdüğü söylenir (Wellesz, 1962, s. 53).

Antik Yunan'da müziğin ethos ile ilişkisinden ve müziğin kathartik özelliğinden Efesli Heraklitos, Demokritos (ritimler ve armoniler hakkında yazmıştır), Platon (Diyaloglar, Devlet isimli eserlerinde), Aristo (Poetika ve Politika isimli eserlerinde), Sekstus Empirikus, Plotinus (Enneadlar), Porphyrios, Iamblichos ve Proclus eserlerinde bahsetmişlerdir (Cozma, 1998, s. 4).

Örneğin Platon, müziğin insan bedeni ve ruhu üzerindeki etkisinden hareketle, Devlet'te her biri belirli bir ölçekte kurulmuş farklı armoniler ve diğer müzikal özellikler üzerinde fikir beyan ederken bu müzik parçalarının belirli etik karakterinden de bahsettiği görülmektedir. Platon bazı armonilere izin verirken bazılarını da yasaklar. Güçlü ve kararlı savaşçıların erdemli niteliklerini temsil eden şarkıları, öğretmenlerin ve hatiplerin şarkılarını dinlemenin dinleyicilere aynı davranışları sergilemeleri için ilham vereceğini varsaymaktadır. Bundan dolayı da Platon tarafından izin verilen armoniler (modlar), Dorian ve Phrygian'dır. Aksine, Platon'a göre, müzikte uyumsuzluk ve kötü ritim, ahlaksız karakterle ilişkilendirilir ve dinleyicilerde ahlaksız karakterin ortaya çıkmasına izin verir, denilmektedir (Marisi, 2020, s. 12). Platon aynı zamanda Devlet'te, M.Ö. 5. yüzyılda yaşayan müzikolog Damon'ın, müziğin devletin istikrarını olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebileceğini iddia ettiğini belirtmiştir (Platon, 2010, s. 121). Yani bireylerin bedenini ve ruhunu etkileyen müziğin toplumu da etkilediği düşüncesi Antik Yunan filozofları tarafından dile getirilmiştir.

Sonuç

Physis, harmonia, müzik ve ethos arasındaki ilişkileri şu şekilde değerlendirebiliriz Antik Yunan düşünürlerinin ifadeleri göz önüne alındığında ve hatta mitolojik söylemler göz önünde bulundurulduğunda physis'in kendi içinde bir dengesinin ve düzeninin olduğu ve hatta physis'in harmonia'da çıktığı söylenebilir. Ahlaklı/erdemli yaşamın ne olduğu sorusuna yanıt olarak ise physis'e

uygun bir yaşamın ahlaka uygun olduğu verilebilir. Aynı zamanda physis'in uyum ve dengesinin harmonia ile bağlantılı olduğu hatta daha önceden de belirtildiği gibi Philolaus'a göre physis'in harmonia'dan çıktığı kabul edilir. Bu durumun müzik ile bağlantısına baktığımızda da müziğin kendi içinde (hem modlarda hem de ritimde) bir harmonia'ya uyuma sahip olduğu görülmektedir. Müziğin kendisine has harmonia'ya sahip olma özelliği ile insanın bozulmuş (uyumunu kaybetmiş) ruhunun ya da ahlakının (ethos'unun) harmonia'sını düzene soktuğu ve insanı bu şekilde daha ahlaklı/erdemli bir hayata sevk ettiği çıkarımı yapılabilir. Bununla birlikte müziğin kathartik (arındırıcı) özelliğinin de altı çizilmektedir. Tabii burada söz konusu müziğin de doğru müzik, arındırıcı müzik olması için belli modların, belli ritimlerin ve hatta belli çalgıların kullanılması gerektiği de özellikle Platon ve diğer Antik Yunan filozofları tarafından ifade edilmiştir. Hatta buna ek olarak bazı modların ve kullanılan çalgıların insan doğasını/ahlakını bozduğundan da bahsedilmiştir. Sonuç olarak tüm bu söylemlere bakıldığında Antik Yunan düşüncesinde müziğin insan ahlakını onarıcı/düzeltilici etkisinin yanında ahlakı bozunu etkisinin de olduğu, ancak uygun modlar ve çalgılar ile müziğin insan ahlakını düzeltme ve bu istenmeyen etkilerden arındırma etkisinin olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Aristoteles. (1996). *Metafizik*. (2. Baskı). (A. Arslan, Çev.). Sosyal Yayınlar.
- Barney, R. (2005). *Nomos and phusis*. <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/nomos-and-phusis> adresinden Ocak 25.01.2022 tarihinde alınmıştır.
- Capleton, B. (2001). *Music in reality: the relation of music, emotion and pre-Socratic myth..* [Yayımlanmış doktora tezi]. University of Plymouth.
- Cozma, C. (1998, 10-15, Ağustos). The ethical values of the music art of the ancient Greeks: a semiotic essay, *Twentieth World Congress of Philosophy*, Boston, Massachusetts, ABD. <https://doi.org/10.5840/wcp20-paideia1998349>
- Fubini, E. (2014). *Müzikte estetik..* (2. Baskı). (F. Genç, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Guthrie, W. K. C. (2011). *Yunan felsefe tarihi I, Sokrates öncesi ilk filozoflar ve pythagorasçılar*. (1. Baskı). (E. Akça, Çev.). Kabcacı Yayınevi. (1962)
- Gülen, B. N. P. (2016). An Enquiry on Physis–Nomos Debate: Sophists, *Synthesis Philosophica*, 61(1), 39–53. <https://doi.org/10.21464/sp31103>
- Harmonia. (2021, 3 Ocak). In *Wikipedia, Özgür Ansiklopedi*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Harmonia> adresinden Ocak 25, 2022'de alınmıştır.
- Lockwood, T. C. (2005). Physis and nomos in Aristotle's ethics. *The Society for Ancient Greek philosophy Newsletter*, 327, 23-35. <https://orb.binghamton.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1326&context=sagp>
- Marisi, R. (2020). Achieving harmony through music: a comparison between ancient Greek and Chinese thought. *Review of Artistic Education*, 19. 10-16.
- Platon (2010). *Devlet* (20. Baskı). (S. Eyüboğlu, M. A. Cimcoz, Çev.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Physis. (2021, 30 Aralık). In *Wikipedia, Özgür Ansiklopedi*. <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Physis&oldid=1062820181> adresinden Ocak 25, 2022'de alınmıştır.
- Schoen-Nazzaro, M. B. (1978). Plato and Aristotle on the ends of music. *Laval théologique et philosophique*, 34(3), 261–273. <https://doi.org/10.7202/705684ar>
- Stakhov, A. (2014). The mathematics of harmony. Proclus' hypothesis and new view on Euclid's elements and history of mathematics starting since Euclid. *Applied Mathematics*, 5, 3335-3352. <http://dx.doi.org/10.4236/am.2014.521311>

- Tsouni, G. (2019). *Antiochus and peripatetic ethics* (1. Baskı). Cambridge University Press.
- The goddess Physis in Greek mythology. (n.d.). In Greek legends and myths. <https://www.greeklegendsandmyths.com/physis.html> adresinden Ocak 25, 2022'de alınmıştır.
- Wellesz, E. (1962). *A history of Byzantine music and hymnography*, Oxford University Press.
- Zhmud, L. (2018). Physis in the pythagorean tradition. *Philologia Classica*. 13 (1), 50–68. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu20.2018.104>